

معرفی و بررسی کتاب

دولت و حکومت در اسلام

سیری در نظریه سیاسی فقهای مسلمان از صدر اسلام تا

اواخر قرن سیزدهم هجری

ژئوشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

سیدابوالفضل رضوی

دولت و حکومت در اسلام

- دولت و حکومت در اسلام سیری در اندیشه سیاسی فقهای مسلمان از صدر اسلام تا اواخر قرن سیزدهم هجری
- تألیف: ان. کی. اس. لیتون
- ترجمه و تحقیق: سیدعباس صالحی و محمد مهدی قمی
- ناشر: مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۷۴، تهران

گرایش‌های فرقه‌ای نکته دیگری است که در تبیین و تحلیل این نظریات نقش خاصی داشته است.^(۱) یک نکته دیگر این است که اندیشه‌های سیاسی اسلام از ابتدای آن‌ها خصوصاً در میان اهل سنت که بیشتر نظریه‌پردازان هم از این مذهب هستند یک روال مشخص نداشته و به تبع نظام سیاسی حاکم، نظرات آنها منعطف‌تر شده، روند آرامتری به خود گرفته است. به طوری که در کتب مختلف یک نظریه‌پرداز هم این مسئله مشهود است.^(۲) نکته آخر این است که علیرغم توجه عمیقی که

اسلام به امر دنیا و از جمله حکومت داشته، موضوع به این مهمی کمتر توجه محققین مسلمان را به خود جلب کرده و اگر توجهی شده نوعاً محدود و یا با نگرش خاصی بوده است، به طوری که تألیفی را نمی‌یابیم

از ویژگی‌های اساسی اسلام در مقایسه با دیگر ادیان الهی این است که ضمن توجه کامل به تأمین سعادت اخروی، امور دنیوی انسان را نیز مورد توجه قرار داده و بر آن تأکید کرده است.

زندگی دنیوی انسان بنابر اصل اجتماعی بودن او که اسلام هم بر آن تأکید دارد خارج از حوزه نظم و انضباط امکان‌پذیر نیست. از آن روی اسلام علاوه بر توجه به امر دنیا در صدد ارائه اصول منظمی هم، در هریک از موارد مورد نظر خود بوده است. یکی از مشخصه‌های اصلی حیات جمعی انسان که از قدیم‌ترین ایام و خصوصاً از عصر کلاسیک فلسفه‌یونان مورد توجه صاحب‌نظران بوده، نوع نظام سیاسی و چگونگی آن می‌باشد. بدیهی است که اسلام به عنوان دینی که در زمینه اعتقادات کاملترین دین است از کنار این موضوع بی‌تفاوت عبور ننموده است.

در تبیین اندیشه‌های سیاسی در اسلام نکات چندی می‌بایست مدنظر قرار گیرد. نخست اینکه شکل‌گیری نظریات سیاسی در میان مسلمانان آنچنانکه باید از نظم و انسجام لازم برخوردار نبوده و لذا مکتب‌ها گرایش سیاسی مشخصی شکل نگرفته است. بلکه این افراد و شخصیت‌های مذهبی بوده‌اند که نظریاتی ارائه کرده‌اند. آنها نیز بسته به اینکه وابسته به کدام فرقه مذهبی بوده‌اند بعضاً جهت‌گیری‌های خاصی داشته‌اند. نکته دیگر اینکه شکل‌گیری اندیشه‌ها و نظرات سیاسی تحت تأثیر نظام سیاسی هر عصری از سوی نظریه‌پردازان عصر خویش در جهت دفاع یا رد نظام حاکم بوده است. اختلافات مذهبی و

● به رغم تمامی اختلافات در مورد وظایف و شرح احوال خلفا و تحولات سیاسی و جریان‌های عقیدتی و سیاسی، تا قرن پنجم هجری قمری نظام حقوقی جامعی درباره شرایط حاکم، نحوه تفویض قدرت به او، وظایف حاکم و اصولی از این دست به وجود آمده است

● شکل‌گیری نظریات سیاسی در میان مسلمانان آنچنان که باید از نظم و انسجام لازم برخوردار نبوده و لذا مکتب‌ها یا گرایش‌های مشخصی شکل نگرفته است بلکه این افراد و شخصیت‌های مذهبی بوده‌اند که نظریاتی ارائه کرده‌اند

● علیرغم توجه عمیقی که اسلام به امر دنیا و از جمله حکومت داشته، موضوع به این مهمی کمتر توجه محققین مسلمان را به خود جلب کرده و اگر توجهی شده نوعاً محدود و یا با نگرش خاصی بوده است، به طوریکه تالیفی را نمی‌یابیم که با دیدگاهی جامع و تحلیلی و بدون جهت‌گیری خاصی سراغ موضوع رفته باشد

که با دیدگاهی جامع و تحلیلی و بدون جهت‌گیری خاص سراغ موضوع رفته باشد. تحقیقات جدید بیشتر توسط محققین غربی بوده است. محققینی همچون هامیلتون گیب، مونتگمری وات و اخیراً ان. کی. اس لمیتون و دیگران از آن جمله‌اند.

در راستای این امر تالیف کتابی همچون دولت و حکومت در اسلام از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. ان. کی. اس لمیتون که نام وی به عنوان یکی از محققین و مورخین پرکار در زمینه تاریخ ایران که تالیفات متعددی ارائه کرده نا آشنا نیست، با تالیف دولت و حکومت در اسلام که با زحمتی تمام و در پناهیک سیر تاریخی به تبیین اندیشه‌های سیاسی در جهان اسلام پرداخته، کمبود منبع تاریخی در این زمینه را تا حدی برطرف کرده است.

مؤلف، اندیشه‌های سیاسی اسلامی را که پس از فتوحات مسلمانان بتدریج شکل گرفته و بزعم او از مایه‌هایی چون متون اسلامی، سنت‌های قبیل‌های قبل از اسلام عرب، نظریه‌های یونانی و ایرانی و... در مورد دولت تأثیر پذیرفته است را با سه دیدگاه قابل بررسی می‌داند. این دیدگاه‌ها یکی نظریه فقهی، دیگری فلسفی و آخری نظریه ادبی هستند. آراء و نظریات فقهی ملهم از کتاب و سنت و عملکرد جامعه صدر اسلام و تحولات سیاسی جامعه بوده و در پرتو دین و مذهب شکل گرفته است. فلاسفه اسلامی در خصوصیات حاکم به علم و درستی حاکم تأکید بیشتری داشته‌اند. این اندیشه بیشتر ملهم از فلسفه یونانی بوده و در دوره‌های بعدی وارد افکار مسلمانان شده است. و بالاخره نظریه‌های ادبی بر امتیازات و حقوق الهی فرمانروا تأکید دارد و در صدد ترکیب ارزشهای اسلامی با سنن فرمانروایی ایرانی بوده و بر اصل عدالت بیشتر از دیگر اصول تأکید می‌کند. البته خود مؤلف در مقدمه کتاب به این مسئله که برخی نظریات در قالب یکی از سه دیدگاه‌های فوق نمی‌گنجد و لذا نمی‌توان آنها را به خوبی دسته‌بندی کرد اشاره دارد (۲) آنچه هم بیشتر مورد نظر او بوده و خود بر آن صحنه گذاشته اندیشه سیاسی از دیدگاه فقها است.

محدوده زمانی کتاب قرن دوم تا سیزدهم هجری و محدوده مکانی آن سرزمین‌های مرکزی خلافت اسلامی از جمله ایران و شمال آفریقا را در بر می‌گیرد. عنوان کامل کتاب دولت و حکومت در اسلام، سیری در نظریه سیاسی فقهای مسلمان از صدر اسلام تا اواخر قرن سیزدهم است. کتاب بوسیله آقایان سیدعباس صالحی و محمد مهدی فقهی مورد ترجمه و تحقیق قرار گرفته و زحمات ایشان اهمیت کتاب را دوچندان کرده است. ترجمه کتاب نخستین بار در پائیز ۱۳۷۴ به وسیله موسسه چاپ و نشر عروج به طبع رسیده است.

دولت و حکومت در اسلام در یک مقدمه، هفده فصل و یک ضمیمه ترجمه شده و در آخر هم فهرست منابع و دیگر فهرست‌های راهنما و در ابتدای کتاب هم پیشگفتار مترجمین و توضیحات آنها آمده است. در دو فصل اول با عناوین «دین و سیاست (شریعت)» و «جامعه و دولت»، مؤلف به بررسی قانون و رابطه آن با شریعت پرداخته و منابع قانون را که در شریعت خلاصه شده و همچنین فقه و منابع فقهی را مورد نظر قرار می‌دهد. در فصل دوم از نظریه حاکمیت الهی و چگونگی حاکمیت حاکم و مسایلی از این قبیل سخن گفته است. دو فصل اول که مؤلف آنها را مقدمه و زمینه‌ورود به مباحث مورد نظر خود قرار داده اهمیت ویژه‌ای دارد. از این فصول می‌توان چنین نتیجه گرفت که به رغم تمامی اختلافات در مورد وظایف و شرح احوال خلفا و تحولات سیاسی و جریان‌های عقیدتی و سیاسی تا قرن پنجم هجری قمری نظام حقوقی جامعی درباره شرایط حاکم، نحوه تفویض قدرت به او،

وظایف حاکم و اصولی از این دست به وجود آمده است. در این بین آنچه در جامعه از مشروعیت تام برخوردار بود قدرت خلیفه به عنوان نهاد اصلی اندیشه سیاسی بود نه دولت که یک‌پدیده گذرا و دارای قدرت دنیوی بشمار می‌آمد. از فصل سوم مؤلف جریان‌های سیاسی و عقیدتی که از قرن اول شکل گرفتند نظیر خوارج و مرجئه و قدریه و معتزله را بصورت اجمالی بررسی کرده و از فصل بعد به سراغ شخصیت‌های نظریه پرداز رفته و دیدگاه‌های آنها را اعم از فقیه و غیر فقیه بررسی کرده است. اندیشه‌های ابن مقفع، جاحظ، ابن قتیبه و ابویوسف که بعضاً هم فقیه نیستند در فصل چهارم و اندیشه‌های باقلانی و بغدادی در فصل پنجم بررسی شده‌اند. فصل ششم اندیشه‌های ماوردی را تشریح می‌کند که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. ماوردی که در دوره‌های حساس زندگی می‌کرده به زعم خویش از آن جهت به تالیف کتاب احکام السلطانیه مبادرت ورزیده تا نیاز حاکمان و ضرورت‌های زمانه را برطرف سازد (۴) طرح اندیشه‌های جدیدی همچون وزارت و امارت در کتاب ماوردی اهمیت ویژه‌ای دارد. در فصل بعد اندیشه‌های امام‌الحرمین جوینی و غزالی بررسی شده‌اند که نظریات امام محمد غزالی و کتب مختلف وی که در آنها مسئله مورد بحث را طرح کرده است جالب توجه می‌باشد. در فصول بعدی نظریات فخرالدین رازی، ابن جماعه و ابن تیمیه، ابن خلدون و روزبهان خنجی - که باز دارای نکات جدید و اهمیت ویژه‌است - بررسی شده‌اند و در فصل دوازدهم مسایلی از قبیل «جهاد»، «خراج» و «مالکیت» مورد بحث قرار گرفته‌اند. فصل سیزدهم آراء و نظریات شیعه امامیه را طرح می‌کند و فصل بعدی رابطه فقها و زمامداران را تشریح می‌نماید. در فصل پانزدهم اندیشه سیاسی تشیع در زمان صفوی و اصطکاک میان شاهان صفوی و روحانیون شیعی مورد بررسی قرار می‌گیرد. اندیشه‌های اسماعیلیه در فصل بعدی و رابطه دولت و فرد در جامعه اسلامی در فصل هفدهم بررسی می‌شود. اندیشه‌های فارابی هم تحت عنوان ضمیمه آورده شده است.

چنانکه از نوع کار و وسعت مطالب، اهمیت موضوع و منابع مورد استفاده برمی‌آید مؤلف زحمت فراوانی در تهیه و تبیین مطالب کتاب متحمل شده و نظریه‌ها را چند اجمالی که به بستر تاریخی مباحث داشته و اوضاع تاریخی را برای خواننده روشن می‌کند نیز بر اهمیت کار او می‌افزاید. منتهی از آن جهت که کتاب توسط یک غیرمسلمان نوشته شده است طبیعی خواهد بود که برخی نظریات را با تفسیر خاص خود ارائه کند البته زحمات مترجمین که در کنار متن اصلی منابع مورد مراجعه مؤلف را دیده و کاستی‌ها و اشتباهات احتمالی را در پاورقی تشریح کرده‌اند این مشکل را تا حد زیادی برطرف کرده است. در آخر ذکر این نکته لازم است که برای تمامی علاقمندان به آراء و اندیشه‌های سیاسی به طور عموم و علاقمندان اندیشه‌های سیاسی اسلامی به طور خاص مطالعه دقیق این کتاب به عنوان تحقیقی که بسیاری از سئوالات آنها را پاسخ می‌دهد می‌تواند راهگشا باشد.

پی‌نوشت‌ها:

۱- به عنوان مثال می‌توان به نظریات ماوردی در زمینه امامت دو امام و مقابله او با خلفای فاطمی اشاره کرد.

۲- نظریات امام محمد غزالی را در کتابهای اقتصاد الاعتقاد، احیاء علوم الدین و نصیحه الملوك او می‌توان یافت.

۳- لمیتون، ان. کی. اس: دولت و حکومت در اسلام، ... ترجمه و تحقیق سیدعباس صالحی و محمد مهدی فقهی، تهران، عروج، ۱۳۷۴، مقدمه، ص ۲۴.

۴- همان، ص ۱۶۰